

І. М. Панкевич

Львівський національний університет імені Івана Франка,
докторант кафедри історії держави, права та політико-правових учень,
канд. юрид. наук, доц.

ТРАДИЦІЯ ВИБОРНОСТІ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТТЄВИЙ АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ

© Панкевич І. М., 2015

Розглянуто проблему становлення та сучасного стану традиції виборності влади в Україні. Аналізуються основні поняття, терміни і категорії, за допомогою яких описують традицію виборності влади в Україні. Їхнє осмислення є необхідним для узагальнювального історико-правового аналізу формування традиції виборності влади в Україні, провідним методом якого є історико-поняттєвий метод.

Ключові слова: традиція, виборність, вибори, виборче право, виборча система, влада, народ, нація, народовладдя.

І. М. Панкевич

ТРАДИЦИЯ ВЫБОРНОСТИ ВЛАСТИ В УКРАИНЕ: КАТЕГОРИАЛЬНО-ПОНЯТИЙНЫЙ АППАРАТ ИССЛЕДОВАНИЯ

Рассмотрена проблема формирования и современного состояния традиции выборности власти в Украине. Анализируются основные понятия, термины и категории, с помощью которых описывают традицию выборности власти в Украине. Их осмысление необходимо для обобщенного историко-правового анализа формирования традиции выборности власти в Украине, ведущим методом которого является историко-правовой метод.

Ключевые слова: традиция, выборность, избирательное право, избирательная система, власть, народ, нация, народовластие.

I. M. Pankevych

THE TRADITION OF POWER'S ELECTIVITY IN UKRAINE: CATEGORIAL-CONCEPTUAL APPARATUS OF THE RESEARCH

In the article the problem of formation and the current state of the tradition of power's electivity in Ukraine was considered. The basic concepts, terms and categories by which the tradition of electivity in Ukraine was described, were analyzed. Their understanding is necessary for the generalizing historical and legal analysis of the formation of power's electivity tradition in Ukraine, the leading method of which is historical-conceptual method.

Key words: tradition, electivity, elections, electoral law, electoral system, the power, the people, the nation, people's power.

Постановка проблеми. Виборність – це складне та багатоаспектне явище, яке посідає особливе місце з-поміж усіх досягнень людської цивілізації. Воно є однією із засад конституційного ладу кожної демократичної держави, до яких, незважаючи на усі притаманні так званим транзитним країнам труднощі, варто зарахувати й Україну. Виборність у сучасному демократичному суспільстві є фундаментальним принципом формування та функціонування інститутів системи

народовладдя, державних органів, органів місцевого самоврядування, політичних партій, інститутів громадянського суспільства. Історичність традиції виборності зумовлює історичність основних понять, які визначаються в юридичній науці сучасними термінами та категоріями. Осмислення цих термінів та категорій є необхідним для узагальнювального історико-правового аналізу формування традиції виборності влади в Україні, провідним методом якого є історико-поняттєвий метод.

Метою дослідження є аналіз основних понять, термінів і категорій, за допомогою яких описують традицію виборності влади в Україні.

Стан дослідження. Традицію виборності влади в загальній історії та історії держави і права досліджували О. Аркуша, О. Атоян, І. Бойко, В. Горбачов, П. Гураль, С. Дністрянський, Н. Єфремова, В. Кіселичник, М. Кобилецький, В. Кульчицький, О. Мікула, О. Мироненко, Х. Моряк-Протопопова, Р. Петрів, В. Потоцький, В. Семків, О. Сухий, І. Терлюк, Б. Тищик, О. Ярмиш. Теоретичне осмислення традиції виборності влади прямо чи опосередковано здійснили Д. Гудима, М. Дамірлі, В. Косович, В. Лемак, Ю. Лобода, Л. Луць, Ю. Оборотов, Н. Пархоменко, П. Рабінович, О. Скакун. Виборність та виборче право як інститут конституційного права досліджували М. Афанасьєва, Ю. Барабаш, М. Баймуратов, Н. Богашева, Л. Бориславський, П. Ворона, А. Георгіца, О. Ейхельман, Ю. Ключковський, М. Корнієнко, В. Кравченко, Р. Максакова, О. Марцеляк, М. Савчин, А. Селіванов, М. Ставнійчук, П. Стецюк, В. Федоренко, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, О. Щербанюк.

Виклад основних положень. Вибори є важливим суспільним явищем, однією з основних форм безпосередньої участі громадян в управлінні суспільними та державними справами. Як зазначає О. Щербанюк, “за своїми масштабами вибори фактично є суспільно-політичним рухом народу, стадією передвлади, на якій конститууються владні структури” [1, с. 266]. Вони є способом формування представницьких органів, процесом, унаслідок якого за допомогою голосування народ формує склад державного органу чи виборної посади. Сформовані унаслідок виборів органи влади та обрані особи отримують право діяти від імені громади та мають повноваження для ухвалення загальнообов’язкових рішень на відповідній території. Вибори є одним із найдавніших суспільних інститутів. Інститут виборів, залежно від конкретних суспільно-політичних умов, політичного режиму, рівня політико-правової культури та демократичних традицій у суспільстві, часто може бути знаряддя у боротьбі за владу. Проте у будь-якому випадку вибори запроваджують елементи демократизму в державі та суспільстві.

У сучасних умовах вибори є невід’ємною частиною суспільного життя, вони характеризують ступінь демократизму державного режиму та є основною формою реалізації суверенної влади народу. Вибори є підґрунтям демократичної політичної системи, гарантом представництва інтересів різних суспільних груп та прошарків населення в органах державної влади. У правовій науці є різні погляди щодо способу формулювання поняття виборів. У юридичній енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка вибори визначено, по-перше, як форму безпосередньої демократії, яка передбачає формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування за допомогою голосування. По-друге, як спосіб формування колегіальних представницьких органів влади та місцевого самоврядування; колегіальних органів управління політичних партій на їх конференціях та зборах; колегіальних органів представницьких та інших організацій [2, с. 356]. Проаналізуємо поняття виборів, яке запропонували відомі науковці, з юридичних шкіл різних європейських держав. Зокрема, Б. Банашак визначає вибори як заходи, які мають на меті призначення відповідних кандидатів для виконання визначених функцій [3, с. 317]. Він зазначає, що голосування є частиною цілого виборчого процесу та поняття виборів не може бути йому тотожним. Науковець Є. Бучковський розуміє вибори як процес, у якому беруть участь громадяни як виборці, а також політичні партії, політичні та громадські організації, які мають особливо важливе значення у процесі висунення кандидатів (виборчих списків) та формулювання виборчих програм, зокрема здійснення організованої політико-програмної діяльності під час проведення виборчої кампанії [4, с. 16–17]. Дослідник Л. Гарліцький визначає вибори як регулярне поновлення складу парламенту в результаті рішень, які ухвалюють за спеціальною процедурою усі громадяни, які мають політичні

права [5, с. 155], трактує їх як невід'ємну частину кожної демократичної політичної системи. М. Корнієнко визначає вибори як акт народного самоврядування [6, с. 16], В. Маклаков розуміє вибори як формування державного органу влади або надання права виборній особі, реалізованого за допомогою голосування уповноважених осіб за умови, що на кожну виборну посаду кандидує дві чи більше особи [7, с. 318]. Майже тотожне означення виборів дав В. Кравченко, який стверджував, що вибори – це спосіб формування органу державної влади, органу місцевого самоврядування, або наділення повноваженнями їх посадової особи за допомогою голосування уповноважених на те осіб і визначення результатів такого голосування встановленою більшістю голосів цих осіб за умови, коли на здобуття кожного мандата мають право балотуватися два і більше кандидатів [8, с. 145]. Б. Ольховський визначає вибори як форму безпосереднього здійснення влади самим народом під час формування представницьких органів державної влади і засіб відбору уповноважених представників народу для участі в здійсненні державної влади [9, с. 264]. М. Ставнійчук вважає вибори формою безпосереднього народовладдя, яка є відображенням волі народу, способом формування конституційного складу представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування [10, с. 296]. В. Копейчиков розуміє під виборами передавання влади від виборців до тих, кого вони обирають [11, с. 104], А. Антошевський та Р. Гербут стверджують, що вибори надалі залишаються основною формою політичної участі в сучасних демократіях, що означає ухвалення рішення усіма громадянами, які мають право голосу, про те, хто особисто, у визначених законодавством проміжках, матиме право приймати рішення від їхнього імені [12, с. 227]. Відомі також інші означення виборів, проте найвідповіднішу дефініцію можна сформулювати тільки за умови виконання ґрунтовного аналізу цього суспільного явища у сфері його реалізації. На нашу думку, вибори – це врегульована правом діяльність компетентних органів влади та громадян, результатом якої є формування особового складу органів державної влади та місцевого самоврядування. Вибори в Україні – це встановлена Конституцією та законодавством України форма реалізації безпосередньої демократії. В умовах демократичного суспільства вибори є процедурою реального волевиявлення народу. З метою об'єднання вільних людей громада повинна для підтримання свого оптимального функціонування самоорганізуватися.

У демократичному суспільстві існує постійний напрям діяльності – формування власних структур влади. Позитивна ознака виборів як політико-правового інституту полягає в тому, що саме за допомогою народовладдя реалізується становлення органів влади та місцевого самоврядування. Отже, вибори є однією з найважливіших функцій народовладдя. Зазначимо, що вибори відбувалися ще за первісних часів, коли обирали вождів. Однак пізніше виборча процедура стала складнішою і наприкінці XVIII ст. було створено класичну теорію виборів, головними ознаками якої є:

- народний суверенітет, який є джерелом державної влади;
- делегування належної народові влади своїм представникам, обраним під час демократичних виборів;
- кожний представник органу законодавчої влади представляє народ загалом, а не лише той виборчий округ, у якому він був обраним; представник повинен бути незалежним від виборців у виконанні своїх обов'язків.

Варто погодитися з думкою про те, що за допомогою виборів народ віддає суверенну владу своїм представникам, тому що народ є суверенним носієм влади [13, с. 3–4]. Вибори відображають тип політичної системи та безпосередньо на нього впливають. За допомогою виборів делегується не тільки право суверенної влади у визначених Конституцією межах. Жодну гілку влади не можна вважати носієм народного суверенітету, оскільки принцип поділу влади не дозволяє концентрувати його у руках однієї особи чи одного органу влади. Парламент та президент можуть реалізовувати власні конституційні повноваження у визначених в Конституції та законодавстві України межах.

Вибори виконують свою функцію у суспільстві тільки тоді, коли вони є демократичними. З огляду на це, доречною є думка колишнього посла Сполучених Штатів Америки при Організації Об'єднаних Націй Джин Кирпатрик, яка запропонувала власну дефініцію демократичних виборів: демократичні вибори є не тільки символічними. Це конкурентні, визначені, остаточні вибори, у яких найвищих осіб, які ухвалюють урядові рішення, обирають громадяни, котрі користаються широкою свободою критики уряду, публікування критичних матеріалів та пропонування альтернативи [14, с. 31].

Демократичність виборів насамперед забезпечується виборчим правом. Термін “виборче право” в науці права та правозастосувальній практиці вживається як визначення:

– низки нормативно-правових актів, які регулюють процедуру організації, проведення та визначення результатів виборів;

– низки прав та обов’язків учасників виборчого процесу.

Виборче право є поєднанням конституційно-правових норм, які визначають процес організації та проведення виборів, а також умови участі громадян у виборах органів влади. Норми виборчого права визначені в Конституції держави та в поточному законодавстві, яке стосується виборчого процесу. Проаналізуємо наявні у вітчизняних та зарубіжних наукових розробках дефініції виборчого права. Учені М. Хмай та В. Скшидло визначають виборче право в суб’єктивному значенні як загал правових норм, що регулюють спосіб (процес) проведення виборів до окремих органів [15, с. 14]. Дослідники В. Шишковський, Я. Гальстер та З. Вітковський визначають виборче право як систему норм, які регулюють процес утворення визначених органів. У суб’єктивному розумінні виборче право – це виборчі права, надані правом в об’єктивному значенні [16, с. 7]. Отже, поняття виборчого права має два значення: в об’єктивному розумінні – це поєднання правових норм, що регулюють участь громадян у виборах представницьких органів влади, організацію та проведення виборів, відносини між виборцями, народними депутатами та представницькими органами; в суб’єктивному розумінні виборче право – це право громадян обирати (активне виборче право) та право громадян бути обраними (пасивне виборче право) [17, с. 166].

Важливе значення у кожній державі має використовувана під час проведення виборів виборча система, яка є основним механізмом реалізації принципу політичного представництва. У науковій літературі проблемні аспекти використання виборчих систем доволі ґрунтовно висвітлені у працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Проте й досі складно зазначити про “уніфікований” погляд з цього питання. У юридичній енциклопедії виборчу систему в широкому значенні визначають як “спосіб організації та проведення виборів до представницьких органів державної влади, місцевого самоврядування та реалізації громадянами їхніх виборчих прав” [18, с. 162]. У вузькому розумінні виборча система означає спосіб визначення результатів виборів [19, с. 43]. Часто її визначають як процедуру проведення виборів президента, членів парламенту та інших конституційних органів, яких обирають безпосередньо громадяни певної держави [20, с. 294]. Виборча система, по суті, поєднує у собі встановлені у виборчому законодавстві та перевірені практикою принципи. Спираючись на це, можна дійти висновку, що виборча система є поняттям ширшим, ніж виборче законодавство. Доволі емнісно узагальнюють усі ознаки виборчої системи поняття, за якими виборча система є “поєднанням суспільних відносин, пов’язаних з формуванням складу представницьких органів влади шляхом виборів” [21, с. 63], або ж “поєднанням правових, організаційних та інших засобів реалізації громадянами належних їм виборчих прав” [22, с. 168].

У ст. 5 Конституції України, у якій проголошено її республікою, визначено, що “носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування” [23]. Поняття “народ” є багатозначним. Зазвичай воно означає більшість, загал членів, які творять політичну спільноту. Зазначене поняття може мати ідеологічне забарвлення, що є характерним для прихильників теорії марксизму-ленінізму. Марксистсько-ленінська теорія визначає народ як історичну спільність людей, яка змінюється залежно від завдань прогресивного розвитку, які має суспільство у певний проміжок часу. Відповідно до цього завдання народ може складатися тільки із працюючих осіб, а також з тих, хто об’єктивно бере участь у виконанні завдань прогресивного розвитку держави [24, с. 103]. У сучасній “позамарксистській” науковій літературі поширеним є поняття народу, як усіх громадян держави [25]. Варто розрізняти широке та вузьке значення цього поняття. У широкому розумінні поняття “народ” є тотожним з поняттям “громадяни”. У вузькому розумінні поняття “народ” об’єднує тільки громадян, які мають виборче право. На нашу думку, правильним є ширше розуміння цього поняття, оскільки воно не виключає, наприклад, обмежено дієздатних осіб, дітей. Зазначені особи насправді не користуються своїми політичними правами, але вони не перестають бути частиною народу. Не менш важливим є розподіл понять “народ” та “нація”.

Відомий німецький учений XIX ст. О. Бауер визначав націю як групу осіб, для якої характерними є спільність території, походження, мови, традицій і звичаїв, переживань та історичного минулого, законів і релігії [26, с. 89]. Змістовно подібні визначення трапляються й у інших джерелах. Зокрема, П. Брасс визначає націю як особливий вид етнічної спільноти, чи радше політизовану етнічну спільноту, з політичною системою, яка визнає її групові права [27, с. 20]. Учені Ф. Горовський, О. Картунов та Ю. Римаренко визначають націю як “етносоціальну (і не завжди кровнородинну) спільність зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності (спільністю історичної долі, психології й характеру, прихильністю національним, матеріальним та духовним цінностям, національній символіці тощо), а також (переважно на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю, яка в подальшому під впливом інтеграційних та міграційних процесів виявляє себе неоднозначно, нерідко втрачаючи своє визначальне значення, хоча аж ніяк не зникає” [28]. Дослідники Я. Крейчі та В. Веліський зазначають, що є передусім п’ять об’єктивних чинників, які можуть виконувати функцію ідентифікації групи як нації: територія, держава (чи схожий політичний статус), мова, культура та історія. Коли позитивні відповіді по кожному з цих показників збігаються, майже не залишається сумніву, що відповідна спільнота чи населення є нацією; у такому разі, як правило присутній також шостий суб’єктивний показник – національна свідомість. Але існують ситуації, коли деякі, а то й більшість об’єктивних показників відсутні, а все ж спільнота відчуває себе нацією [29, с. 487]. Під час аналізу визначення поняття нації у сучасних умовах цікавою є й думка С. Грабовського, який вважає, що потрібно визнати синтетичну концепцію нації, яка гармонійно поєднує політичні, етнічні, економічні чинники, покладені в основу політичної і етнічної концепції націй [30, с. 72]. Особливої актуальності синтетична концепція нації набуває, коли йдеться про федеральні держави, основні закони багатьох з яких говорять про “багатонаціональний народ”. Наприклад, Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. встановлює у ст. 3, що носієм суверенітету та єдиним джерелом влади у Російській Федерації є її багатонаціональний народ [31]. Якщо стверджувати про застосування синтетичної концепції нації в нинішніх українських реаліях, то не варто забувати, що, попри значну кількість національних меншин, в Україні є титульний етнос – українці, а тому формування політичної нації в Україні можливе лише навколо української нації, що є проголошено у вищезазначеній преамбулі Основного Закону. У новітній українській державі, особливо після перемоги 2014 р. Революції гідності, коли у боротьбі за свої конституційні права згуртувалися громадяни України незалежно від їхньої національної чи мовної належності, доцільно зазначати про політичне, державно-громадянське розуміння поняття нації, а саме “нація – це спільнота громадян даної держави” [32, с. 36]. Як слушно вважає І. Кресіна, “найважливішою проблемою сучасного суспільного розвитку в Україні можна вважати національну консолідацію і суспільну злагоду на основі загальноприйнятних цінностей і цілей... Такою цінністю є українська національна ідея, а відповідно цілями – національний прогрес, національна консолідація і єдність, подолання партикуляризму і сепаратизму, духовної і політичної меншовартості” [33, с. 37].

Поняття “народ” треба відрізнити від поняття “населення”, яке об’єднує не тільки громадян держави, а й інших осіб, що проживають на її території (іноземців, біженців, осіб без громадянства). При цьому громадяни відповідної держави можуть бути різної національності.

Важливим елементом демократії є влада, яка сприяє організації людини, народу, суспільства. Як зазначає С. Рабінович, “увесь процес функціонування органів публічної влади має підпорядковуватись своїй основній меті – слугувати правам і свободам людини при одночасному забезпеченні групових, колективних, загальносуспільних інтересів” [34, с. 9]. Відповідно до існуючого сьогодні в Україні підходу до інституту державної влади, який постулюється у підручниках з теорії держави і права, державна влада володіє двома основними монополіями: видання загальнообов’язкових правил поведінки у вигляді правових норм, а також можливість та реальна здатність застосування державного примусу [35, с. 121]. Як зазначають П. Рабінович та М. Хавронюк, “влада народу здійснюється передусім шляхом видання законів, які є виразом загальної волі” [36, с. 203]. Дещо по-іншому владу визначають західноєвропейські науковці, де поширена концепція влади як можливості реалізації певних дій. Її визначають як якість

адміністрування. Вперше цю концепцію сформулював німецький соціолог Макс Вебер, який стверджував, що влада означає найменшу можливість запровадження власної волі всередині існуючих відносин навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому ця можливість базується [37, с. 203]. Французький соціолог А. Біроу визначає владу як здатність здійснення чогось, реалізації намірів, усілякої можливості діяльності взагалі [38, с. 210]. Таку ж думку поділяє Т. Парсонс, який визначає владу як здатність ухвалення рішень, що є обов'язковими для окремих груп та їхніх членів настільки, наскільки їхній статус відповідає обов'язкам, що виникають на підставі такого рішення [39, с. 31].

Змістом демократії як народовладдя є моральні, політичні, юридичні, економічні цінності. Панівні в суспільстві цінності – відображення відповідних переконань людей. Основними принципами демократії вважають політичні права та свободи особи, рівність усіх перед правом, владу більшості з урахуванням прав меншості, панування прав людини над правами держави. Це означає, що зазначені цінності мають глобальне, загальне значення для усієї людської цивілізації. Моральні та політичні цінності, які здобули міжнародне визнання, є закріпленими у конституціях майже усіх сучасних держав. Еволюційний розвиток суспільства та держави передбачає гарантування основних, загально визнаних принципів, без яких неможлива демократія як народовладдя. Без цих принципів, без демократичних цінностей неможливий перехід до цивілізації, яка спирається на знання та функціонує завдяки широкому обміну інформацією і відритому доступу до неї. Це передбачає визнання необхідності реалізації демократичних цінностей.

У сучасній юридичній науці народовладдя асоціюється з ухваленням рішення більшістю голосів. Як зазначає Ю. Тодика, ідейними засадами народовладдя є народний суверенітет, тобто верховенство влади народу, яка здійснюється в інтересах народу [40, с. 90]. Зазначимо, що ухвалення політичних та юридичних рішень більшістю членів суспільства ще не означає, що таке рішення є слухним та правильним. Результати виборів здебільшого є визначником якості влади, що є важливим чинником суспільного життя у конституційно визначеному проміжку часу. Швидке запровадження демократичних інститутів у державах, де до цього їх не було, або ж вони належно не функціонували, може мати деструктивні наслідки. Ефектом цього явища стала участь у процесі ухвалення рішень значної кількості населення, яке було, по суті, не готовим для своєї нової ролі, не розділяло демократичних цінностей, що doprowadило до перетворення деяких демократій у тоталітарні режими. У цьому контексті виникає питання: чи можна визнати справедливими вибори, в яких багатомільйонні маси населення голосують за маловідомих осіб, або ж узагалі за очевидних популістів. “Психоз натовпу” не тільки не забезпечує дотримання справедливості щодо відповідного процесу проведення виборів, а й, крім того, не дає змоги уникнути воєнних та політичних катастроф міжнародного рівня.

Висновки. Підсумовуючи аналіз основних понять, термінів і категорій, безпосередньо пов'язаних з виборністю влади, потрібно констатувати їхню значну розвиненість та не менш значний плюралізм у розумінні. Такий плюралізм зумовлений не тільки складністю, конкретно-історичним характером, а й тим, що їх вивчають різні науки, що послуговуються різним методологічним інструментарієм. Отже, науковий дискурс проблеми виборності, традиції виборності не тільки збагачує знання про виборність і виборче право, а й частково є наслідком поєднання у законодавчих формулюваннях взаємосуперечливих наукових теорій. Тобто теоретико-правова та історико-правова обґрунтованість теоретичних засад традиції виборності влади безпосередньо залежить від відповідної методологічної основи, яка на сучасному етапі недостатньо розроблена.

1. Щербанюк О. В. *Народний суверенітет і реалізація владоспроможності демократичної держави: монографія. Книга II* / О. В. Щербанюк. Монографія. – К.: Логос, 2013. – 306 с.
2. *Юридична енциклопедія: в 6-ти томах / відп. ред. Ю. С. Шемшученко.* – К.: Українська енциклопедія, 1998, т. 1: А–Г. – 672 с.
3. Banaszak B. *Prawo konstytucyjne.* – Nb 88, 2. wyd. / B. Banaszak. – Warszawa, 2001.
4. Buczkowski J. *Podstawowe zasady prawa wyborczego III Rzeczypospolitej.* Wydawnictwo UMCS. – Lublin, 1998.
5. Garlicki L. *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu.* Wydanie 7. Wydawnictwo Liber. – Warszawa, 2003.
6. Корнієнко М.І. *Виборче законодавство для органів місцевого самоврядування / М.І. Корнієнко // Політологічний вісник.* – К., 1993. – Вип. 1. –

С. 16–20. 7. Конституционное (государственное право) зарубежных стран: В 4 т. Т. 1–2. Часть общая: Учебник / Отв. ред. проф. Б. А. Страшун – 3-е изд., обновл. и дораб. – М. : Издательство БЕК, 2000. – 784 с. 8. Кравченко В. В. Конституційне право України. Навч. посіб. / В. В. Кравченко. – 2 – вид., доп. – К. : Атіка, 2002. – 480 с. 9. Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю. М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В. С. Журавського. К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2002. – 544 с. 10. Ставнійчук М. І. Форми безпосередньої демократії // Конституційне право України : Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / ред. : В. Ф. Погорілко; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – 3-тє вид. – К. : Наук. думка, 2002. – 732 с. 11. Основы конституційного права України: Підручник. Видання друге, доповнене / За ред. В. В. Конєйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 288 с. 12. *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza. Pod redakcją A. Antoszewskiego i R. Herbuta.* – Wrocław, 1997. 13. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні Сарторі ; [пер. з 2-го англ. вид.] – К. : АртЕк, 2001. – 201 с. 14. Кирпатрик Д. Що таке демократія? // Агентство США з міжнародного розвитку. – Київ, 2000. 15. Chmaj M., Skrzydło W. System wyborczy w Rzeczypospolitej Polskiej. Seria Akademska. – Wydanie II uzupełnione i poszerzone. – Kraków, 2005. 16. Szyszkowski W., Galster J., Witkowski Z. Prawo konstytucyjne - zarys instytucji w okresie transformacji ustrojowej. – Toruń. –1993. 17. Молдован В.В., Мелащенко В. Ф. Конституційне право: опорні конспекти: Навч. посібник для студентів юридичних вузів та факультетів. – К.: Юмана, 1996. – 272 с. 18. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А–Г. – 672 с. 19. Виборче право України. Навчальний посібник / За ред. В. Ф. Погорілка, М. І. Ставнійчук. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – 383 с. 20. Яценко И.С. Конституционное право Российской Федерации / И. С. Яценко, М.: 2003. – Издательство “Бератор-пресс”. – 752 с. 21. Основы держави і права України : Посібник / За ред. М.В. Костицького, М.І. Настюка. – Львів, 1993. – 244 с. 22. Молдован В. В., Мелащенко В. Ф. Конституційне право: опорні конспекти: навч. посібник для студентів юридичних вузів та факультетів / В.В. Молдован, В.Ф. Мелащенко. – К.: Юмана, 1996. – 272 с. 23. Конституція України Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. 24. Советское государственное право: учебник для студ. юрид. ин-тов и фак. / А.И. Ким и др.; ред. А.И. Лепешкин. – М. : Юридическая литература, 1971. – 614 с. 25. Майборода О. Конституції – для громадян, а не для етнічних спільнот / О. Майборода // Форум націй. Газета конгресу національних громад України. – № 04/71, 2008. 26. Картунов О. Західні теорії націй: плюралізм думок, дефініція понять / О. Картунов // Віче. – 1996. – № 6. – С. 80–89. 27. Brass P. Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison / P. Brass // New Dehli; London, 1991. 28. Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналі / Відп. редактори Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – 800 с. 29. Крейчі Я., Веліньський В. Етнічні та політичні нації в Європі: Пер. з англ. Ю. Бадзьо, Б. Гарбуз, І. Гарник та ін. / Я. Крейчі, В. Веліньський // Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 487–490. 30. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. І. Обушний. – К. : Український центр духовної культури. – 1998. – 203 с. 31. Конституція Російської Федерації // Російська газета, 25.12.1993. 32. Рабінович П. М. Основы загальної теорії права і держави: навч. посібник. / П. М. Рабінович. – Вид.3-тє, зі змінами і доповненнями – К.: ІСДО, 1995. – 156 с. 33. Кресіна І. Громадянсько-політична концепція української нації (за В. Липинським) / І. Кресіна // *Studia politologica Ucraino-Polona.* – 2011. – Вип. 1. – С. 237–247. 34. Рабінович С. П. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів місцевого самоврядування : конспект лекцій / С. П. Рабінович ; Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2015. – 184 с. 35. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скакун. – 2-ге видання – К.: Алерта; КРТ; ЦУЛ, 2010. – 520 с. 36. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посібник. – К.: Атіка, 2004. – 464 с. 37. Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft* / M. Weber. – Tubingen, 1921. 38. Birou A. *Vocabulaire pratique des sciences sociales* / A. Birou. – Paris, 1966. 39. Parsons T. *The system of modern societies* / T. Parsons. Englewood Cliffs, N. J. : Prentice-Hall, 1971. 40. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины : учеб. пособие / Ю. Н. Тодыка. – Харьков: Факт, 1999. – 320 с.